

BEÏNVLOEDT HOGER ONDERWIJS DE HOUDING TEN OPZICHTE VAN EXTREEM RECHTS?

Steeds weer blijkt uit onderzoek dat extreem rechts een grote aantrekkingskracht uitoefent op laaggeschoolden, maar slechts weinig hooggeschoolden kan bekoren. In deze bijdrage wordt nagegaan of hoger onderwijs inderdaad bijdraagt tot houdingen die een extreem rechtse stem minder waarschijnlijk maken. Dat gebeurt onder meer op basis van longitudinaal onderzoek onder universiteitsstudenten.

Onderwijsniveau en het stemmen voor extreem rechts

Onderzoek naar de kenmerken van het extreem rechtse electoraat bracht al herhaaldelijk aan het licht dat de kans op zo'n stem kleiner wordt naarmate het onderwijsniveau van de kiezer hoger ligt. Dat geldt in Vlaanderen voor het stemmen voor het Vlaams Belang (voorheen, Vlaams Blok, VB) (Beerten et al. 1993; Elchardus 1994a, 1994b; Billiet en Swyngedouw 1995; Beerten en Swyngedouw 1998; Billiet en De Witte 2001; Derks 2005), in Nederland voor het stemmen op de Centrumpartij (Eisinga, Lammers en Scheepers 1994), voor het stemmen op de verschillende kleine extreem rechtse partijen in Duitsland (Lubbers en Scheepers 2000), alsook op het Franse Front National (FN) (Martin 1998) en het Belgische FN (Delwit 1998). Comparatief onderzoek komt tot eenzelfde conclusie (Deboes 1995; Falter en Klein 1996; Kitschelt 1997).

Gegeven de sterke (negatieve) samenhang tussen het onderwijsniveau en een extreem rechtse partijvoorkeur rijst de vraag of dit verband wordt gevormd in of zelfs door het volgen van hoger onderwijs. Dat is de onderzoeksvraag die we in deze bijdrage willen beantwoorden. Die onderzoeksvraag dient echter gespecificeerd te worden, omdat extreem rechts stemgedrag zeer scheef verdeeld is en daarom moeilijk als afhankelijke variabele kan worden gebruikt.¹ Dit geldt temeer als de onderzoeksbevolking bestaat uit een hoogopgeleid publiek of een publiek van universiteitsstudenten. Het effect van het onderwijs kan volgens verschillende auteurs echter grotendeels of zelfs volkomen worden verklaard op basis van houdingen. Als dat inderdaad het geval is,

kan op een betrouwbaardere manier worden nagegaan of voortgezette studie een impact heeft op de houdingen die de kans om extreem rechts te stemmen beïnvloeden. In de volgende sectie behandelen we de relevante onderzoeksbevindingen betreffende de relatie tussen onderwijsniveau, houdingen en extreem rechts stemgedrag. We maken tevens een keuze uit de verschillende manieren waarop het effect van houdingen op stemgedrag kan worden geconcipeerd. Daarna beschrijven we een aantal van de verklaringen die worden voorgesteld voor het effect van (hoger) onderwijs op houdingen. Op die basis specificeren we dan onze hypothesen.

Houdingen als verklaring van een extreem rechtse stem

Van houdingen werd empirisch al verschillende keren aangetoond dat zij het waargenomen verband tussen onderwijsniveau en extreem rechts stemgedrag grotendeels of zelfs volledig kunnen verklaren. Verschillende auteurs onderzochten welke houdingen onderscheidend zijn voor het extreem rechtse electoraat. Vele auteurs komen tot het besluit dat dit electoraat zich het sterkst onderscheidt door een grote mate van ethnocentrisme (o.m. Billiet en De Witte 1995; Depickere en Swyngedouw 2002; Delwit 1998; Martin 1998; Husbands 1981; Roth 1991; Billiet, Carton en Swyngedouw 1993; Lubbers en Scheepers 2001). Doch ook andere houdingen blijken onderscheidend, zoals autoritarisme (Derks 2005; Martin 1998; Mayer en Perrineau 1992), de hang naar *law and order* (Roth 1991), nationalisme (Martin 1998), politiek wantrouwen (Beerten en Swyngedouw 1998; Elchardus en Smits 2002), anomie (De Witte 1992), gevoelens van politieke machteloosheid (Mayer en Perrineau 1992; Van Holsteyn 1990; De Witte 1992; Swyngedouw 1993), een negatieve houding tegenover de vertegenwoordigingsdemocratie (Elchardus 1999; Derks 2005) en utilitair individualisme² (Derks 2005). Hainsworth (1992) kwam voor het Franse FN al vroeg tot dat besluit: 'Clearly, the FN is by any conventional definition a xenophobic party, but the correlational data [...] suggest that its support [...] is now underpinned by a complex of motivations.'

Uit de verschillende onderzoeken komt inderdaad een complex van onderling (in een aantal gevallen heel sterk) samenhangende houdingen naar voren: anomie, antipolitiek (politiek wantrouwen, politieke machteloosheid, scepsis ten opzichte van de vertegenwoordigende democratie), autoritarisme, ethnocentrisme, nationalisme en utilitair individualisme. Verschillende auteurs benaderen dit complex op verschillende manieren. Auteurs die de houdingen sociaal-psychologisch benaderen als een gedragsdispositie, bijvoorbeeld verankerd in de persoonlijkheid en/of in de hand gewerkt door deprivatie of een ongelukkige jeugd, proberen na te gaan welke van de gedragsdisposities de sterkste is. Daartoe wordt multivariaat gecontroleerd welke van de houdingen een nettobijdrage levert aan de kans extreem rechts te stemmen (bijvoorbeeld

Billiet en De Witte 1995; Scheepers, Billiet en De Witte 1995). Die werkwijze is weinig overtuigend voor wie in houdingen geen gedragsdisposities ziet die stimulus-responsgewijs zijn gevormd en op die manier ook hun invloed laten gelden, maar houdingen daarentegen beschouwt als indicatoren van een vertoog.³

Over de wijze waarop houdingen het (stem)gedrag beïnvloeden, bestaan inderdaad verschillende opvattingen die nauw samenhangen met de manier waarop attitudes worden geconcipieerd. Tussen die benaderingswijzen kan niet op empirische gronden worden gekozen: het gaat hier om verschillende theoretische aannames. Wij beschouwen de gemeten attitudes als indicatoren van de mate waarin mensen zich bepaalde manieren van spreken of discours hebben eigengemaakt of er affiniteiten mee voelen (Derks 2000: hoofdstuk 4). 'Discours' verwijst hier naar een samenhangend geheel van onderscheiden die in de werkelijkheid worden aangebracht en naar de opvattingen, vermeende verbanden en patronen die daarmee worden geassocieerd. Een discours beïnvloedt de perceptie van de werkelijkheid en de waardering van het gepercipieerde. Etnocentrisme bijvoorbeeld is een positieve houding tegenover de *ingroup* en een negatieve tegenover *outgroup*. Het is ook, en vanuit het standpunt van de vertooganalyse is dat veel belangrijker, een perceptieschema dat het waarnemen van negatief gedrag bij minderheden waarschijnlijker maakt, het waarnemen van dit gedrag bedreigender maakt en het tonen van hevige reacties op de ervaren bedreiging verantwoordt.

In dat perspectief is de onderlinge samenhang van de houdingen een belangrijk gegeven. Dit leidt tot boeiende vragen betreffende de coherentie of de 'logica' van cultuur, opvattingen en vertogen (Swidler 2001: 181-213). We hebben op twee manieren gezocht naar een discours dat een extreem rechtse stem waarschijnlijker maakt (en in die zin, ten dele kan verklaren), de eerste inductief, de tweede deductief. Inductief werden relevante elementen van het discours geïdentificeerd door na te gaan welke conflicterende issues de politieke nieuwkomers⁴ – de groene partijen en de extreem rechtse partijen – in de jaren tachtig, begin jaren negentig op de politieke agenda plaatsten (Elchardus 1996; voor de identificatie van die issues werd onder meer gesteund op Schmitt 1989; Minkenberg 1992; Minkenberg en Inglehart 1989; Ignazi 1992). Deductief analyseerden wij de tegengestelde opvattingen die zich rond die issues vormden in het licht van Alexanders theoretische logica van het sociologische denken (Alexander 1982, vooral 64-126). Deze gaat ervan uit dat elke sociologische theorie en bij implicatie elke visie op de samenleving een antwoord dient te geven op de actor- en de orde vraag. De eerste vergt een visie op de drijfveren van de mens, de tweede een visie op de ordenende relaties tussen de mensen. Het gebruik van dat inzicht leidde tot een schema waarin de issues en standpunten werden geïnterpreteerd als de antwoorden die worden gegeven op die fundamentele vragen (Elchardus en Pelleriaux 1998: 188). Om de mate waarin zo'n vertoog wordt aangehangen

te kunnen meten, werd het opgevat als een serie samenhangende houdingen. Figuur 1 geeft weer hoe de houdingen in verband worden gebracht met de vragen die aan de basis liggen van mens- en maatschappijopvattingen.⁵

Figuur 1 Problemen van actor, orde en houdingen

<i>Fundamenteel probleem</i>	<i>Vragen die aan de basis liggen van mens- en maatschappijopvatting</i>	<i>Houdingen</i>
<i>Actor</i>	Wat motiveert de mens?	Utilitair individualisme
<i>Orde</i>	Welke vorm nemen (gezags)relaties het best aan?	Autoritarisme, voorkeur harde repressie
	Hoe kan worden omgegaan met verschillen?	Etnocentrisme
	Hoe kunnen beslissingen worden genomen die voor iedereen bindend zijn?	Gevoelens van politieke machteloosheid, houding ten opzichte van de parlementaire democratie

De vraag is dan of de aldus samengebrachte houdingen ook empirisch samenhangen en inderdaad een patroon van houdingen vormen dat de gevoeligheid of vatbaarheid voor een bepaald discours weergeeft en kan meten. Dat blijkt het geval, zowel in steekproeven van de volwassen bevolking (Elchardus 1994a, 1994b, 1996; Elchardus en Pelleriaux 1998) als in steekproeven van jongeren (Elchardus, Kavadias en Siongers 1998; Pelleriaux 2001).⁶ Het door de samenhang van houdingen weergegeven mens- en maatschappijbeeld kan ook narratief, als een manier van spreken worden weergegeven.

De mens verschijnt daarin als een nutmaximaliserend wezen dat wars van waarden zijn eigenbelang nastreeft. Een beroep op waarden wordt huichelachtig geacht, omdat de enige echte drijfveer van het handelen het eigenbelang is. Waarden en idealen worden enkel gebruikt om de ware drijfveren van het handelen te verhullen. In zo'n wereld wordt alles via macht beslecht. Daarom moet afwijkend gedrag hard worden aangepakt. Mensen zijn niet voor verbetering vatbaar; enkel repressie kan hen doeltreffend aan afspraken en normen houden. Daarom is gezag nodig. Dat gezag mag en kan eigenlijk best autoritaire vormen aannemen. Enkel een sterk persoon kan orde op zaken stellen en orde doen heersen. Omdat iedereen uit eigenbelang handelt, zijn vertegenwoordigers, zeker politieke vertegenwoordigers, niet te vertrouwen. Het parlement kan worden afgeschaft en de regering vervangen door een zakenkabinet of een sterke leider. De huidige democratie geeft geen gevoel van effectiviteit, maar eerder van machteloosheid. Gewone mensen begrijpen niet wat er allemaal gebeurt en met hen wordt ook geen rekening gehouden. Mensen hebben houvast aan mensen die op hen lijken: men is veiliger binnen het gezin dan daarbuiten, beter af met mensen uit eigen streek dan met anderen en beter af bij eigen volk dan bij vreemd volk. Hoe groter de ver-

schillen, hoe groter de risico's. De eigen cultuur is een moeizaam verworven modus vivendi in een samenleving van berekende egoïsten. Multiculturaliteit en diversiteit zijn daarom risicovol. Het vreemde is niet alleen bedreigend, maar ook de effectieve bron van criminaliteit en ander kwaad. Nieuwe medeburgers zijn nieuwe concurrenten die werk afpakken als dit schaars is en die in elk geval profiteren van een sociale zekerheid die niet door hen, maar door ons werd opgebouwd.

Het geschetste vertoog vertoont verwantschap met de mens- en maatschappijbeelden waaruit ook de fascistische bewegingen hebben geput. Het vertoont duidelijke affiniteiten met het sociaal-darwinisme en met de klassieke conflictologie of met wat Sorokin (1928: 3009-356) omschreef als de sociologische toepassing van de idee van een *struggle for existence*. Centraal daarin staan de ideeën dat het leven een strijd is gevoerd vanuit eigenbelang, dat wij daarin steeds staan tegenover zij, het eigen volk tegenover vreemd volk. De strijd mag niet worden verzacht door bijvoorbeeld sociale zekerheid, omdat het winnen van de sterkste een (economisch, militair of biologisch) positieve uitkomst is. Sociale zekerheid wordt in dit vertoog al snel gelijkgesteld met 'profitariaat' en beschouwd als de bron van luiheid, onverantwoordelijkheid, gezinsontbinding en criminaliteit. Wij en zij, de strijdende groepen, worden dikwijls (als de aard van de bevolking dat toelaat) afgebakend op basis van ras of cultuur. De naam nieuwe breuklijn doet onrecht aan de lange geschiedenis van dit denken. Het gaat veeleer om een nieuw opduiken van een in Europa hardnekkig aanwezig gedachtegoed. We kunnen misschien beter spreken van het conflictvertoog en het onderscheiden van het verbondenheidsvertoog.⁷ De breuklijn verdeelt de aanhangers van die vertogen. We zullen verder zowel de termen 'nieuwe breuklijn' als 'conflictvertoog' hanteren.

Hoger onderwijs, houdingen en vertogen

Er zijn verschillende theoretische argumenten voorhanden die een effect van hoger of voortgezet onderwijs op houdingen en vertogen en in het bijzonder op het conflictvertoog, aannemelijk maken.

Het conflictvertoog kan mogelijkwijze worden beschouwd als een simpele, misschien zelfs simplistische en ongenueanceerde kijk op mens en samenleving. De complexiteit die aan radicale oordelen hun overtuigingskracht ontnemt, vindt volgens sommigen geen of weinig plaats in dat vertoog. Dat is, in elk geval, het oordeel van degenen die het verwerpen. Maar de voorstanders zien het gebrek aan nuance als een pluspunt. In zijn beschrijving van de zoektocht naar een breder electoraat formuleert voorman Filip Dewinter van het vb dat als volgt: 'Het Vlaams Blok is een tanker die zijn koers wijzigt [...] We ronden onze scherpe kanten af, schuiven wat op naar het centrum. Maar niet te veel, want onze unieke selling proposition is en

blijft ons duidelijk standpunt over immigratie, veiligheid, Vlaamse zelfstandigheid' (Claeys 2003). In het licht van onder meer de informatieverwerkingstheorie van Ganzeboom (1984) kan worden verwacht dat het conflictvertoog, als het inderdaad zo simpel en ongenueanceerd is, in grotere mate zal worden verworpen naarmate mensen via scholing meer competentie en smaak hebben verworven voor complexere, genuanceerdere informatie en denkschema's.

Andere auteurs gaan ervan uit dat de scholen in westerse landen democratische basiswaarden proberen te verspreiden en socialiseren tot verdraagzaamheid, tegen autoritarisme en antipolitiek. Voor Vlaanderen blijkt zo'n oriëntatie alleszins uit de vakoverschrijdende eindtermen (Siongers 2001) die aan het onderwijs worden opgelegd, alsook uit de houdingen van de leerkrachten in het secundair onderwijs (Elchardus et al. 1999; Kavadias 2004). Scheepers et al. (1994) zijn van oordeel dat mensen die langer naar school zijn geweest – en dus gedurende langere tijd de invloed van de school hebben ondergaan – in hogere mate de waarden overnemen die in het onderwijs worden verspreid. Ook op die basis kan men verwachten dat langer studeren leidt tot het verwerpen van het conflictvertoog. Minstens een gedeeltelijke bevestiging van deze stellingen wordt gegeven door auteurs die vinden dat onderwijs belangrijker is in het verklaren van autoritarisme en verwante houdingen dan de beroepsgroep of de sociaal-economisch gedefinieerde klassenpositie (Elchardus 1996; Pelleriaux 2001; Houtman 2003; Van de Werfhorst en De Graaf 2004).

Een derde verklaring die tot hetzelfde besluit leidt, maar toch enigszins van de vorige verschilt, werd voorgesteld door Gabennesch (1972). Die auteur schrijft autoritarisme en de moeilijkheid om te gaan met het andere en met diversiteit toe aan een gebrek aan een breed perspectief. Daarmee wordt vooral het besef van contingentie bedoeld en van het relatieve van specifieke culturele gewoontes en maatschappelijke arrangementen. Verlengd onderwijs verbreedt het perspectief, maar dat gebeurt in bepaalde disciplines meer dan in andere. Disciplines als de sociale wetenschappen, die sociale en culturele variatie onder de loep nemen, zullen volgens Gabennesch beter immuniseren tegen de reïficatie of het essentialiseren van culturele gewoontes en maatschappelijke arrangementen. Daardoor zouden ze de kans op autoritarisme verkleinen. Het is duidelijk dat deze stelling ook op het conflictvertoog kan worden toegepast. Zij leidt dan tot de hypothese dat hoger onderwijs de kans op het aanhangen van het conflictvertoog verkleint, maar dat die kans nog kleiner zal zijn voor mensen die sociale wetenschappen studeren. Dat laatste werd getoetst door Jacobsen (2001) in Noorwegen. Het volgen van verschillende studierichtingen in het hoger onderwijs blijkt geen groot effect te hebben. Wel blijken de houdingen de keuze van de studierichting te beïnvloeden. Dat laatste werd reeds door verschillende onderzoekers vastgesteld (Windolf 1995; Carter en Irons 1991).

De vaststelling dat houdingen de universitaire studiekeuze beïnvloeden, maakt duidelijk dat een empirisch vastgesteld verschil in houdingen of partijvoorkeur tussen mensen met en mensen zonder een diploma hoger onderwijs niet alleen het gevolg kan zijn van de socialiserende invloed van dat onderwijs, maar ook van de selectie van de studenten die postsecundaire studies aanvatten. Zo'n verband kan inderdaad ook ontstaan doordat mensen met verschillende houdingen ongelijke doorstromingskansen naar het hoger en/of universitair onderwijs hebben. Die mogelijkheid is relevant in Vlaanderen, omdat daar werd vastgesteld dat binnen het secundair onderwijs de kans op een extreem rechtse stem en/of houding heel sterk samenhangt met de gevolgde onderwijsvorm. Zij ligt hoger in het technisch (tso) dan in het algemeen vormend onderwijs (aso) en nog hoger in het beroeps-onderwijs (bso) dan in het technisch onderwijs (o.m. Elchardus et al. 1996: 100; Elchardus, Kavadias en Siongers 1998; Pelleriaux 2001: hoofdstuk 2).⁸ Er is daarenboven een sterke samenhang tussen de onderwijsvormen die in het secundair onderwijs worden gevolgd en de kans postsecundair onderwijs te volgen (Steunpunt WAV-SSA en Sonar 2002). Terwijl bijna alle leerlingen uit het algemeen vormend secundair onderwijs hogere studies aanvatten, geldt dit voor slechts 15 procent van de jongeren uit het beroeps-onderwijs. Deze gegevens onderstrepen het belang van onderzoek speciaal gericht op het bestaan van een effect van hoger onderwijs op de houdingen die bijdragen tot extreem rechts stemmen. Het longitudinale panel-onderzoek van studenten die hoger onderwijs volgen, maakt het mogelijk die vraag te beantwoorden.

Specificatie van de onderzoeksvraag

Op basis van het voorgaande kunnen de onderzoeksvragen nu worden gespecificeerd:

- 1 Voorspelt de positie die mensen op de nieuwe breuklijn innemen, meer bepaald de mate waarin ze het conflictvertoog hanteren, de kans dat zij extreem rechts stemmen?
- 2 Verklaart die positie dan helemaal of grotendeels het verband tussen het onderwijsniveau en de intentie extreem rechts te stemmen?
- 3 Leidt voortgezet, hoger onderwijs tot een verwerpen van het conflictvertoog en tot een positie op de nieuwe breuklijn die de kans op een extreem rechtse stem verkleint?

Deze vragen zullen op twee manieren worden beantwoord. In de volgende sectie gaan we na of de positie op de nieuwe breuklijn de kans op een extreem rechtse stem voorspelt en in welke mate die positie dan het effect van het onderwijsniveau verklaart. Daarna onderzoeken we, op basis van panel-

onderzoek, of de positie van studenten op de breuklijn effectief verandert tussen de aanvang van hun hogere studies en het vierde jaar daarvan.

Extreem rechts, onderwijsniveau en het conflictvertoog

Bovenstaande vragen 1 en 2 worden beantwoord op basis van vier steekproeven van de volwassen bevolking in Vlaanderen in 1991, 1995, 1999 en 2001. De afhankelijke variabele is het al dan niet stemmen voor het Vlaams Belang.⁹ De mensen die blanco of gewild ongeldig stemmen worden gerekend tot de groep die niet op het VB stemt (zie tabel 1).¹⁰

De antwoorden op vragen 1 en 2 zijn glashelder. Ja, het conflictvertoog heeft een bijzonder sterk effect op de kans extreem rechts te stemmen. En ja, dat vertoog verklaart volkomen het verband tussen het onderwijsniveau en de extreem rechtse stem. Dat laatste is een gevolg van de sterke relatie tussen het onderwijsniveau en de positie op de breuklijn ($\eta^2 = 0,25$ in 1991; $0,23$ in 1995; $0,26$ in 1999 en $0,17$ in 2001). De rol van het conflictvertoog in het bepalen van het extreem rechtse stemgedrag is tussen 1991 en 1995 veel groter geworden. De breuklijn is komen bovendien als het discours van extreem rechts, waarvan nu eens het ethocentrisme, dan weer de law-and-ordercomponent of de kritiek op het 'politieke gesjoemel' politiek kan worden geëxploiteerd. Aangezien mensen die hoger onderwijs hebben gevolgd een beduidend kleinere kans hebben om extreem rechts te stemmen, juist omdat zij in veel mindere mate het conflictvertoog aanhangen, rijst de vraag of het volgen van hoger onderwijs daadwerkelijk bijdraagt tot een verandering van houding of vertoog.

Longitudinale toets op het effect van hoger onderwijs

Om na te gaan of het volgen van hoger onderwijs een effect heeft op de mate waarin het conflictvertoog wordt gevoerd (hypothese 3), werd een panelonderzoek opgezet.¹⁴ Daartoe werden eerstejaarsstudenten humane wetenschappen van de Vrije Universiteit Brussel (VUB) een eerste keer geïnterviewd bij het begin (tweede week) van het studiejaar 2001-2002 en een tweede keer, bijna vier jaar later, in het tweede semester van het studiejaar 2004-2005. De eerste keer gebeurde dat klassikaal in een cursus die door haast alle studenten humane wetenschappen wordt gevolgd. De tweede bevraging verliep via een post- en/of internetenquête. In 2001 vulden 611 studenten de vragenlijst volledig in. Van hen beantwoordden 421 studenten in 2005 de vervolgvragenlijst. De globale responsrate bedraagt dus 69 procent. De non-respons is met name veroorzaakt door studenten die de universiteit verlieten vooraleer ze waren afgestudeerd. Om hen te bereiken, werd een grote inspanning gele-

Tabel 1 Extreem rechtse stem, onderwijsniveau en conflictiviteit, 1991-2001 (met controle voor geslacht en leeftijd)

Databank	ISPO ¹¹		ISPO		TOR (DS) ¹²	
	1	2	1	2	1	2
Jaartal onderzoek	1991	1995	1999	2001		
N	2.558	1.924	1.957	3.375		
Leeftijd	18-79	18-79	18-79	18-75		
Schalen in meting breuklijn of conflict- vertoeg ^a	Etnocentrisme	Etnocentrisme	Etnocentrisme	Etnocentrisme	Etnocentrisme	Etnocentrisme
	Authoritarisme	Authoritarisme	Authoritarisme	Authoritarisme	Authoritarisme	Authoritarisme
	Individualisme	Individualisme	Individualisme	Individualisme	Individualisme	Individualisme
Model	Politiëke machtheersheid	Politiëke machtheersheid	Politiëke machtheersheid	Politiëke machtheersheid	Antipolitiëke houdingen	Antipolitiëke houdingen
	1	2	1	2	1	2
Opleiding ^b	***	ns	***	ns	***	ns
Geen of lager onderwijs	1,667***	1,124ns	1,401*	0,794ns	2,237***	1,272ns
Lager sec.	1,037ns	0,867ns	1,555**	1,078ns	1,369*	0,892ns
Hoger sec. BSO & TSO	1,348*	1,321ns	1,364*	1,346ns	1,185ns	1,082ns
Hoger sec. ASO	0,889ns	1,088ns	0,654ns	0,994ns	0,397**	0,610ns
Hoger onderwijs	0,482***	0,714ns	0,514***	0,873ns	0,694*	1,336ns
Student ^c					0,515***	0,829ns
Breuklijn (factorschaal)		1,900***		3,098***	0,401**	0,620ns
Nagelkerke R ²	0,051	0,098	0,057	0,197	0,057	0,287
					0,050	0,212

a Informatie over het meten van de nieuwe breuklijn is opgenomen in bijlage I.

b Deviation coding gebruikt.¹³

c Alleen in de TOR(DS)-databank is de groep studenten voldoende groot om in afzonderlijke categorie te worden onderscheiden. Voor de overige databanken werden studenten samengenomen met de groep Hoger onderwijs.

Significantieniveaus: ***: $p < 0,001$; **: $p < 0,010$; *: $p < 0,050$; ns: $p > 0,050$.

verd. Bij de analyse wordt enkel rekening gehouden met de studenten die in 2005 nog aan de vub, een andere universiteit of een andere hogeschool studeerden of die inmiddels een diploma van een hogeschool hadden behaald (zie tabel 2). Twee groepen worden dus niet meegenomen in de analyse, omdat van hen niet met zekerheid kan worden gesteld dat ze gedurende een voldoende lange periode hoger onderwijs hebben gevolgd. De longitudinale studie heeft daarom betrekking op 365 studenten.

Tabel 2 Overzicht van de onderwijsloopbaan van de respondenten die in 2005 opnieuw werden geïnterviewd

	N	%
Volgden in 2005 nog steeds dezelfde studie aan de vub als in 2001	273	65
Volgden in 2005 een andere studie aan de vub dan in 2001	17	4
Studeerden in 2005 niet meer aan de vub, maar aan een andere onderwijsinstelling	69	16
Studeerden in 2005 niet meer, maar behaalden inmiddels een diploma hoger onderwijs	6	1
Studeerden in 2005 niet meer en behaalden geen hoger onderwijsdiploma sinds 2001	18	4
Missing (personen van wie niet duidelijk is welke onderwijsloopbaan ze volgden)	38	9
Totaal	421	100

Alvorens de verschuivingen op de breuklijn te onderzoeken, werd nagegaan of de schaal die de breuklijn meet invariant is over de tijd. Dat blijkt het geval te zijn (zie tabel 3). Het model waarin de parameters volkomen vrij worden gelaten, verschilt niet significant van dat waarin de parameters voor 2001 en 2005 aan elkaar worden gelijkgesteld ($p=0,45$). Dat betekent dat de schaal op beide datapunten hetzelfde meet.

Tabel 3 Toets op de temporele invariantie van de schalen waarmee het conflictvertoog wordt gemeten, 2001 en 2005

Modelfit	Chi ²	Df	p	rmsea	aic	Hoelters' N
Vrij model	0,032	2	0,984	0,000	36,032	154751
Gelijke parameters in 2001 en 2005	3,750	6	0,710	0,000	31,750	2745
Modelvergelijking	Verschil chi ²		Verschil df		p	
Vrij model met vast model	3,718		4		0,445	

Als we de gemiddelden op de breuklijn (gemeten als een somschaal die kan lopen van 0 tot 100) in 2001 en 2005 vergelijken, zien we een significante

stijging, van 26,5 naar 28,6. In de loop van hun studie namen de studenten dus een meer rechtse positie in op de breuklijn. Met andere woorden: zij aanvaardden het conflictvertoog in grotere mate. Dit druist in tegen alle verwachtingen die zijn afgeleid van de gesignaleerde verklaringen en/of de gerapporteerde empirische bevindingen (zie tabel 4).¹⁵

Tabel 4 Geschatte verschuiving op de nieuwe breuklijn, 2001-2005 (N=365)

	<i>Meetmoment</i>	<i>Gemiddelde</i>	<i>Standaardfout</i>
	2001	26,5	0,86
F: 6,855; p: 0,009	2005	28,6	0,89

Opmerking: voor het schatten van de veranderingen in houdingen gebruiken we geen factorschalen, want deze hebben door standaardisatie steeds een gemiddelde van 0, maar somschalen. Dit invalideert de resultaten niet, omdat de correlatie tussen som- en factorschalen 0,98 is.

Tabel 5 Vergelijking van de houdingen op de nieuwe breuklijn (somschaal, 0-100) van alle eerstejaarsstudenten 2001-2002 met de eerstejaarsstudenten van 2004-2005

	<i>Gemiddelde</i>	<i>Standaardfout</i>
2001 (nieuwe studenten*) (n= 604)	26,2	0,50
2005 (nieuwe studenten) (n= 585)	29,9	0,52
Vershil (f: 25,797; p: 0,000)	3,7	

De studenten ondergaan natuurlijk niet alleen de invloed van het hoger onderwijs dat zij volgen. Het is best mogelijk dat er zich tussen 2001 en 2005 in Vlaanderen een verrechtsing heeft voorgedaan die ook haar invloed heeft laten gelden op de studenten.

Om het belang van een dergelijke mogelijke contextverandering enigszins te kunnen bepalen, kunnen we de eerstejaarsstudenten van 2001-2002 vergelijken met die van 2004-2005. Bij deze vergelijking houden we rekening met alle studenten die in 2001 de vragenlijst invulden (zie tabel 5). De nieuwe, startende studenten van 2004-2005 leken ons de best mogelijke controlegroep. Zij kozen, in een land waar de keuze voor een universiteit waarschijnlijk samenhangt met waarden en opvattingen, allen voor humane wetenschappen aan dezelfde universiteit. Zij verschillen in leeftijd slechts vier jaar met de onderzoeksgroep. Daarenboven zijn er goede redenen om aan te nemen dat er zich geen specifieke leeftijdseffecten gedurende de observatieperiode voordoen bij de bestudeerde groepen. Een databank die representatief is naar leeftijd toont dat de gemiddelde etnocentrismescore over de verschillende leeftijden vrijwel stabiel is (zie figuur 2 in Bijlage).

We stellen vast dat in 2001-2002 de gemiddelde score van de nieuwe studenten gelijk was aan 26,2, terwijl ze bij de studenten van het academiejaar

2004-2005 29,9 bedroeg. Dat is een verhoging van 3,7 punten. Op die basis kan worden vermoed dat er zich tussen 2001 en 2005 althans onder jongeren, een verrechtsing of een grotere aanvaarding van het conflictvertoog heeft voorgedaan.

Als we veronderstellen dat de bestudeerde studenten tussen 2001 en 2005 blootstonden aan dezelfde contextuele maatschappelijke invloeden als de jongeren die zich in 2004-2005 inschreven in het eerste jaar aan de universiteit, dan kunnen we ervan uitgaan dat hun score op de nieuwe breuklijn in 2005, los van de invloed van het hoger onderwijs zelf, 3,7 punten hoger ligt dan in 2001. Veronderstellen we verder dat elk van die studenten dezelfde contextuele invloed onderging, dan kunnen we de score van elke student in 2001 verhogen met 3,7 punten om rekening te houden met de verandering van maatschappelijke context, en dan nagaan wat de invloed van drie of vier jaar hoger onderwijs is geweest (zie tabel 6).

Tabel 6 Geschatte verschuivingen nieuwe breuklijn 2001-2005 met correctie

	<i>N</i>	<i>Meetmoment</i>	<i>Gecontroleerd gemiddelde (Standaardfout)</i>	<i>Ongecontroleerd gemiddelde (Standaardfout)</i>	<i>p-waarde</i>
<i>Algemeen verschil: Tijd</i> <i>F: 3,764; p: 0,053</i>					
	365	2001	30,14 (0,86)	29,33 (0,62)	0,000
		2005	28,57 (0,89)	26,80 (0,63)	
<i>Geslacht* Tijd</i> <i>F: 0,015; p: 0,901</i>					
• Man	118	2001	31,64 (1,46)	32,10 (1,25)	0,001
		2005	30,18 (1,50)	28,13 (1,26)	
• Vrouw	247	2001	28,63 (0,91)	28,03 (0,69)	0,004
		2005	26,97 (0,94)	26,17 (0,72)	
<i>Studierichting* Tijd</i> <i>F: 3,140; p: 0,044</i>					
• Sociale wetenschappen	227	2001	29,55 (0,86)	28,73 (0,77)	0,000
		2005	25,78 (0,88)	25,62 (0,74)	
• Rechten, Economie, Handelsingenieur	85	2001	30,86 (1,28)	30,75 (1,34)	0,084
		2005	28,56 (1,32)	28,51 (1,31)	
• Criminologie	50	2001	30,00 (2,07)	30,13 (1,71)	0,752
		2005	31,38 (2,13)	29,59 (2,25)	

Tabel 6 presenteert zowel de geobserveerde gemiddeldes als de gemiddeldes zoals geschat op basis van een model waarin gecontroleerd wordt voor de interactie tussen tijd (meetpunt) en geslacht en tussen tijd en studierichting.

Als we de analyse uitvoeren met een correctie voor de contextverandering zien we dat de gemiddelde score op de nieuwe breuklijn tussen 2001 en 2005 is gedaald. Dit strookt met wat wordt verwacht op basis van de geformuleerde verklaringen. Het gecontroleerde verschil is echter klein, 1,6 punten, en niet overtuigend significant ($p=0,053$). De doorgevoerde correctie is nochtans van aard om de kans op het waarnemen van een significante daling te vergroten.

Bij een uitsplitsing naar geslacht zien we een significante daling voor zowel mannen als vrouwen. Vooral voor mannen verkleint dit verschil aanzienlijk als gecontroleerd wordt voor studierichting. De verandering die mannen doormaken is niet significant verschillend van die van vrouwen ($p=0,901$).

Bij de opsplitsing naar studierichtingen werd een driedeling gebruikt. Tot de sociale wetenschappen werden sociologie, politieke wetenschappen, communicatiewetenschap, agogiek, psychologie, pedagogie en filosofie gerekend. Die studenten werden onderscheiden van de studenten in de rechten en de economie. De studenten criminologie werden afzonderlijk beschouwd, omdat hun opleiding gesitueerd is in de faculteit van de rechtsgeleerdheid en hun programma daardoor sterk wordt getekend, maar zij tevens een deel sociale wetenschappen volgen. Het afzonderlijk onderscheiden van de criminologie-studenten dient dan ook vooral om het verschil tussen de studenten sociale wetenschappen enerzijds en de studenten economie en rechten anderzijds zuiverder te kunnen meten. Zoals op basis van de stelling van Gabennesch (1972) kan worden verwacht, zien we de grootste daling bij de studenten sociale wetenschappen (3,8 punten). Een kleinere (niet significante) daling vinden we bij de studenten rechten, economie en handelsingenieur, terwijl we bij de criminologiestudenten een minimale, niet-significante afname vinden die omkeert in een lichte, eveneens niet-significante toename na controle voor geslacht. In lijn daarmee vinden we een significant verschillende verandering van de houdingen tussen de drie onderscheiden groepen van studierichtingen ($p=0,044$).

Besluit

We stelden vast dat het frequent waargenomen verband tussen het onderwijsniveau en het extreem rechtse stemgedrag volkomen kan worden verklaard door de positie op de nieuwe breuklijn ofwel de mate waarin men het conflictvertoog aanhangt. Dat laatste bepaalt vanaf 1995 heel sterk het succes van extreem rechts.

Uit onze analyse blijkt verder dat het volgen van hoger onderwijs slechts een heel kleine invloed heeft op het complex van houdingen (etnocentrisme, autoritarisme, gevoelens van politieke machteloosheid en utilitair individualisme) waarmee de vatbaarheid voor dat vertoog wordt gemeten. Zoals voor-

gesteld door Gabennesch (1972) blijken er wel verschillen te bestaan tussen de disciplines. Het studeren van een sociale wetenschap draagt bij tot het verwerpen van het conflictvertoog. Het studeren van rechten, economie of criminologie heeft daarop geen effect. De invloed gaat dus niet uit van hogere studies als dusdanig, dit in tegenstelling tot wat men op basis van de informatieverwerkingstheorie zou vermoeden. De complexiteit van de informatieverwerking eigen aan hogere studies heeft geen effect op de houdingen die het succes van extreem rechts dragen. Belangrijk is wel wat men studeert. Sociale wetenschappen beperken het gebruik van het conflictvertoog, maar ook dat effect is niet groot, eigenlijk nauwelijks noemenswaardig. Het slaagt er (nipt) in de studenten sociale wetenschappen af te schermen van de maatschappelijke tendens in de richting van een grotere aanvaarding van het conflictvertoog.

Het sterke verband tussen het onderwijsniveau enerzijds en de houdingen die aanzetten tot stemmen voor extreem rechts en een dergelijk stemgedrag anderzijds is dus grotendeels misleidend. Dat verband komt niet tot stand doordat het volgen van hoger onderwijs de houdingen nog betekenisvol wijzigt. De grote verschillen die al worden vastgesteld tussen de leerlingen van verschillende onderwijsvormen in het secundair onderwijs doen vermoeden dat de houdingen al grotendeels gevormd zijn aan het einde van het secundair onderwijs. De relatie tussen onderwijsniveau en de houdingen die aanzetten tot extreem rechts stemgedrag is waarschijnlijk een gevolg van de differentieële doorstroming naar het hoger onderwijs vanuit de verschillende vormen of richtingen in het secundair onderwijs. Wil men het verband in kaart brengen tussen enerzijds het onderwijsniveau en anderzijds het extreem rechtse stemmen en de houdingen die dat stemgedrag bevorderen, dan doet men er dus goed aan niet alleen het bereikte onderwijsniveau te meten, maar ook de onderwijsvorm die in het secundair onderwijs werd gevolgd. Op basis van onze bevindingen verwachten we dat het laatste, niet het eerste een belangrijk effect zal hebben.

De hier gerapporteerde bevindingen hebben belangrijke gevolgen voor de wijze waarop naar verklaringen voor de verspreiding van het discours en het succes van extreem rechts kan worden gezocht. Men dient zich daarbij in mindere mate te richten op de volwassen bevolking, zoals de deprivatietheorieën doen. Meer aandacht zou moeten worden geschonken aan de jeugd. Aan het einde van de secundaire opleiding is er al een variatie in vertoog (en houdingen) waarneembaar, waaraan verdere studies weinig of niets toevoegen. Om de oorzaken van die houdingen te leren kennen, zal men meer aandacht moeten besteden aan de wijze waarop het denken, voelen en praten van jonge mensen wordt beïnvloed door het secundair onderwijs, de ouders, de massamedia en de *peergroep*.

Noten

1 Billiet, De Witte en Scheepers (1994) doen, naar schatting, uitspraken over het extreem rechtse electoraat op basis van 26 respondenten. De eigen gegevens illustreren de problematiek. Onze gegevens volgen 365 studenten tussen 2001 en 2005. In 2001 zouden vijf studenten voor het Vlaams Belang/Blok stemmen, in 2005 eveneens (ter vergelijking: bij parlementsverkiezingen in 1999 en 2004 haalde het Vlaams Belang/Blok respectievelijk 15,5 en om en bij de 24 procent van de stemmen).

2 Utilitair individualisme wijst op een mensbeeld dat ervan uitgaat dat iedereen zijn eigen belang behartigt, dat het goed is dat te doen en dat de mensen die dat niet kunnen zwak zijn.

3 Daarenboven leidt zo'n werkwijze tot sterk multicollineaire modellen waarvan de interpretatie dikwijls weinig betrouwbaar is.

4 Vandaar ook het adjectief nieuwe breuklijn.

5 Oorspronkelijk werd ook de vraag 'Wat zijn belangrijke middelen om te leven?' als onderdeel van het ordeprobleem beschouwd en werd als relevante houding materialisme versus postmaterialisme gebruikt. Dat gebeurde onder invloed van het belang dat de groene partijen, die als een van nieuwkomers werden beschouwd, daaraan hechtten. Later kwamen we echter tot het besluit dat dit, strikt genomen, geen onderdeel is van het ordeprobleem, maar eerder een verdelingskwestie. Latere versies van de nieuwe beuklijn steunen op de houdingen die in figuur 1 zijn opgenomen.

6 In een latere analyse gingen Billiet en De Witte (2001), door middel van een canonische discriminantanalyse, op zoek naar de samenhang tussen de houdingen die zij voorheen causaal hadden proberen te ordenen. Zij kwamen tot het besluit dat het extreem rechtse electoraat zich vooral onderscheidt op een dimensie die verband houdt met ethocentrisme, postmaterialisme, een voorkeur voor harde repressie, autoritarisme, wantrouwen in anderen en utilitair individualisme. Die dimensie komt heel sterk overeen met wat hier de nieuwe breuklijn wordt genoemd.

7 Deze namen hebben minstens de verdienste te verwijzen naar verschillende posities in de sociologie. Gumpłowicz, een van de belangrijkste voorstanders van de klassieke conflictologie, was van oordeel dat alle instellingen, moraal en gewoonten ontstaan zijn uit oorlog. Durkheim situeert de oorsprong van alle instellingen in de religie, die de wereld niet opdeelt in wij en zij, maar mensen verenigt rond een gemeenschappelijke opvatting over sacraal en profaan.

8 Het Vlaamse secundaire onderwijs is vanaf de tweede graad (derde jaar) opgedeeld in vier vormen: algemeen vormend onderwijs (ASO), dat voorbereidt op hogere studies, technisch onderwijs (TSO), dat voorbereidt op de arbeidsmarkt of op hogere technische studies (doorgaans in hoger onderwijs buiten de universiteit), beroepsonderwijs (BSO), dat direct voorbereidt op de arbeidsmarkt en kunstonderwijs (KSO), een soort mengeling van algemeen vormend en technisch onderwijs dat door slechts 2 procent van de leerlingen wordt gevolgd.

9 Voor 1991, 1995 en 1999 gaat het om een rapportering van het stemgedrag bij de laatste verkiezing van de Kamer, voor 2001 gaat het om de stemintentie, 'mochten er morgen verkiezingen voor de Kamer zijn'.

10 We volgen deze strakke afbakening van het VB-electoraat, hoewel het buiten beschouwing laten van de blanco en gewild ongeldige stemmers de waargenomen effecten zou hebben versterkt, omdat die stemmers voor wat hun sociale kenmerken en houdingen betreft meer gelijken op het VB-electoraat dan op het electoraat van de andere partijen.

11 ISPO staat voor Instituut voor Sociaal en Politiek Onderzoek (Leuven). Informatie over de onderzoeken zijn te vinden in de technische verslagen: Billiet et al. (1995); Beerten et al. 1997; Billiet et al. (2002).

12 TOR(DS) staat voor Databank Draagvlak van de Solidariteit van de onderzoeksgroep TOR. Technisch verslag: M. Elchardus en C. Tresignie (2002).

13 *Deviation coding* vergelijkt elke categorie met het geometrische gemiddelde over alle categorieën.

14 We danken Michael Debusscher voor zijn doeltreffende hulp bij de organisatie van dit onderzoek.

15 Correlaties tussen de posities op de breuklijn in 2001 en 2005 zijn 0,58 voor zowel de factorscores als de somschalen.

Literatuur

- Alexander, J.C. (1982) *Theoretical Logic in Sociology. Vol.1, Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.
- Beerten, R. en M. Swyngedouw (1998) De 'bevroren' invloed van sociaal-demografische kenmerken en attitudes op het stemgedrag in Vlaanderen. In: R. Beerten et al. (red.) *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Acco, 13-27.
- Beerten, R. et al. (1997) *1995 General Election Study – Flanders, data and codebook*. Leuven: ISPO, K.U. Leuven.
- Beerten, B. et al. (1993) Partijkeuze verklaren. Over Determinanten van het stemgedrag in Vlaanderen op 24 november 1991. In: R. Beerten et al. (red.) *Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco, 15-25.
- Billiet, J. et al. (2002) *1999 General Election Study Belgium. Codebook: Questions and Frequency Tables*. Leuven: ISPO, K.U. Leuven.
- Billiet, J. en H. de Witte (2001) Wie stemde in juni 1999 voor het Vlaams Blok en waarom? *Tijdschrift voor Sociologie* 22 (1) 5-36.
- Billiet, J. en H. de Witte (1995) Attitudinal dispositions to vote for a 'new' extreme right-wing party: The case of 'Vlaams Blok'. *European Journal of Political Research* 27, 181-202.
- Billiet, J. en M. Swyngedouw (1995) De keuze tussen groen en extreem rechts in Vlaanderen. Sporen van een nieuwe breuklijn. *Res Publica* 37 (2) 247-268.
- Billiet, J. et al. (1995) *1991 General Election Study Belgium. Codebook and questionnaire*. Leuven: ISPO, K.U. Leuven.
- Billiet, J., H. de Witte en P. Scheepers (1994) Hoe zwart is Vlaanderen? Een exploratief onderzoek naar uiterst-rechtse denkbeelden in Vlaanderen in 1991. *Res publica* 36 (1) 85-102.
- Billiet, J., A. Carton en M. Swyngedouw (1993) Protest, ongenoegen en onverschilligheid op 24 november en nadien. *Res publica* 35 (2) 221-235.
- Blalock, H.M. (1967) *Toward a Theory of Minority Group Relations*. New York: Wiley.
- Carter, J.R. en M.D. Irons (1991) Are Economists Different, and If So, Why? *Journal of Economic Perspectives* 5 (2) 171-177.
- Claeys, P. (2003) Vlaams Blok. Stem van de meerderheid. *Vlaams Blok Magazine*. http://www.vlaamsblok.be/publicaties_maandblad200312-1.shtml (laatst geconsulteerd 10/5/2007).
- Deboes, E. (1995) *Extreem-rechts in West-Europa: een vergelijkende studie over Nederland, Duitsland, Italië en België*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel (Licentiaatsverhandeling).
- Delwit, P. (1998) Qui vote pour le Front National en Belgique. In: P. Delwit, J.-M. de Waele en A. Rea (red.) *L'extrême droite en France et en Belgique*. Brussel: Editions Complexes, 167-181.
- Depickere, A. en M. Swyngedouw (2002) Verklaringen voor het succes van extreem-rechts getoetst. In: J. Billiet en M. Swyngedouw (red.) *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni 1999 en de politieke opvattingen van Vlamingen*. Leuven: Acco, 1-26.

- Derks, A. (2005) Populisme en de ambivalentie van het egalitarisme. Hoe rijmen sociaal zwakkeren een rechtse partijvoorkeur met hun sociaal-economische attitudes? *Res Publica* 47 (4) 528-553.
- Derks, A. (2000) *Individualisme zonder verhaal*. Brussel: VUB Press.
- De Witte, H. (1992) Racisten of apathici? In: E. Deslé en A. Martens (red.) *Gezichten van hedendaags racisme*. Brussel: VUB Press, 189-219.
- Eisinga, R., J. Lammers en P. Scheepers (1994) Het electoraat van extreem-rechts in Nederland, contemporaine geschiedschrijving vanuit een sociologisch perspectief. In: G. Voerman (red.) *Jaarboek van Politieke Partijen 1993*. Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, 93-121.
- Elchardus, M. en W. Smits (2002) *Anatomie en oorzaken van het wantrouwen*. Brussel: VUB Press.
- Elchardus, M. en C. Tresignie (2002) *Het draagvlak van de solidariteit TOR/DS2001. Deelrapport 1: Technisch verslag van opzet en verloop van dataverzameling*. Brussel: Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Elchardus, M. (1999) Democratie zonder politiek? Samenleving en politiek. *Tijdschrift voor een democratisch socialisme* 6 (2) 30-43.
- Elchardus, M. et al. (1999) *Zonder maskers. Een actueel portret van jongeren en hun leraren*. Gent: Globe.
- Elchardus, M., D. Kavadias en J. Siongers (1998) *Hebben scholen een invloed op de waarden van jongeren. Een empirisch onderzoek naar de doeltreffendheid van waardevorming in het secundair onderwijs*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel, Vakgroep Sociologie, Onderzoeksgroep TOR.
- Elchardus, M., D. Kavadias en K. Pelleriaux (1996) Hoe een nieuwe doelgroep bereiken? In: H. de Witte et al., *Hoe racisme en rechts-extremisme bestrijden?* Leuven/Brussel, NIVAKUL/Centrum voor Sociologie, VUB, 41-83.
- Elchardus, M. en K. Pelleriaux (1998) De polis verdeeld. Hoe de kiezers links en rechts herdefiniëren. In: M. Swyngedouw et al. (red.) *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Acco, 183-210.
- Elchardus, M. et al. (1996) *Voorspelbaar ongeluk. Over de letsels die werkloosheid nalaat bij mannen en hun kinderen*. Brussel: VUB Press.
- Elchardus, M. (1996) Class, cultural re-alignment and the rise of the populist right. In: A. Erskine et al. (red.) *Changing Europe. Some aspects of identity, conflict and social justice*. Avebury: Aldershot, 41-63.
- Elchardus, M. (1994a) Gekaapte deugden, over de nieuwe politieke breuklijn en de zin van limieten. *Samenleving en Politiek* 1 (1) 20-27.
- Elchardus, M. (1994b) Over de ontduubeling van links en rechts. *Samenleving en Politiek* 1 (7) 5-17.
- Falter, J.W. en M. Klein (1996) *The Mass Basis of the Extreme Right in Contemporary Europe in a Comparative Perspective. Research on Democracy and Society* 3, 41-61.
- Gabennesch, H. (1972) Authoritarianism as world view. *American Journal of Sociology* 77, 857-875.
- Ganzeboom, H.B.G. (1984) *Cultuur en informatieverwerving. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar cultuurdeelname en esthetische waardering van architectuur*. Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.
- Hainsworth, P. (red.) (1992) *The Extreme Right in Europe and the USA*. Londen: Printer.
- Holsteyn, J. van (1990) En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten. *Socialisme en democratie* 6, 158-161.
- Houtman, D. (2003) Lipset and 'Working-Class' Authoritarianism. *The American Sociologist* 34 (1-2) 85-103.

- Husbands, C. (1981) Contemporary right-wing extremism in Western European democracies: a review article. *European Journal of Political Research* 22 (1) 75-99.
- Ignazi, P. (1992) The silent counter-revolution. Hypotheses on the emerge of extreme right-wing parties in Europe. *European Journal of Political Research* 22, 3-34.
- Jacobsen, D.I. (2001) Higher education as an Arena for Political Socialization: Myth or Reality? *Scandinavian Political Studies* 24 (4) 351-368.
- Kavadias, D. (2004) *De school als politieke leeromgeving. De (beperkte) invloed van het secundair onderwijs op politiek relevante houdingen van jongeren in Vlaanderen*. Brussel: Vrije Universiteit Brussel (Onuitgegeven proefschrift).
- Kitchelt, H. (1997) European Party Systems: Continuity and change. In: M. Rhodes et al. (red.) *Developments in West European Politics*. Basingstoke: Macmillan, 131-150.
- Kitchelt, H. (1995) *The Radical Right in Western Europe: a comparative analysis*. Michigan: Michigan University Press.
- Lipset, S.M. (1960) *Political man*. New Jersey: Doubleday.
- Lubbers, M. en P. Scheepers (2001) Explaining the Trend in Extreme Right-Wing voting: Germany 1989-1998. *European Sociological Review* 17 (4) 431-449.
- Lubbers, M. en P. Scheepers (2000) Individual and contextual characteristics of the German extreme right-wing vote in the 1990s. A test of complementary theories. *European Journal of Political Research* 38 (1) 63-94.
- Martin, P. (1998) Qui vote pour le Front National français. In: P. Delwit, J.-M. de Waele en A. Rea (red.) *L'extrême droite en France et en Belgique*. Brussel: Editions Complexe, 133-167.
- Mayer, N. en P. Perrineau (1992) Why do they vote for Le Pen? *European Journal of Political Research* 22 (1) 123-141.
- Minkenbergh, M. (1992) The New Right in Germany: The transformation of conservatism and the extreme right. *European Journal of Political Research* 22 (1) 55-82.
- Minkenbergh, M. en R. Inglehart (1989) Neoconservatism and Value Change in the USA. In: J. Gibbins (red.) *Contemporary Political Culture: Politics in a Postmodern Age*. Londen: Sage, 81-109.
- Olzak, S. (1992) *Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- Pelleriaux, K. (2001) *Demotie en burgerschap*. Brussel: vub Press.
- Roth, D. (1991) Zijn de Republikaner de vijfde partij in de Duitse Bondsrepubliek? Sociale en opvattingstructuren van de kiezers van de Republikaner. In: H. Deschampheleire en Y. Thanassekos (red.) *Extreem rechts in West-Europa*. Brussel: vub Press, 57-69.
- Scheepers, P., J. Billiet en H. de Witte (1995) Het electoraat van het Vlaams Blok. De kiezers en hun opvattingen. *Sociologische Gids* 42 (3) 232-252.
- Scheepers, P. et al. (1994) Association between Educational Attainment and Ethnic Distance in Young Adult. Socialization by Schools or Parents. *Acta Politica*, 47(3), 253-275.
- Schmitt, R. (1989) From 'Old Politics' to 'New Politics': Three decades of Peace Protest in West Germany. In: J.R. Giddens (red.) *Contemporary Political Culture, Politics in a Postmodern Age*. Londen: Sage.
- Siongers, J. (2001) *Vakoverschrijdende thema's in het secundair onderwijs: op zoek naar een maatschappelijke consensus. Samenvatting van de onderzoeksresultaten*. Onderzoeksgroep TOR, Vakgroep Sociologie, Vrije Universiteit Brussel.
- Swidler, A. (2001) *Talk of Love. How Culture Matters*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Swyngedouw, M. (1993) Nieuwe breuklijnen in de Vlaamse politiek? De politieke ruimte van de 18- tot 65-jarige Vlaamse kiezer na de verkiezingen van 24 november 1991. In: R. Beerten et al. (red.) *De (on)redelijke kiezer. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen. Verkiezingen van 21 mei 1995*. Leuven: Acco, 13-27.

- Sorokin, P.A. (1928) *Contemporary Sociological Theories, Through the First Quarter of the Twentieth Century*. New York: Harper & Row.
- Steunpunt WAV-SSA en SONAR (2002) *Jongeren op zoek naar werk. De arbeidsmarkt in Vlaanderen, Jaarreeks 2001, Deel 3*. Leuven: Steunpunt WAV-SSA.
- Werfhorst, H.G. van de en N.D. de Graaf (2004) The Sources of Political Orientations in Post-Industrial Society: Social Class and Education Revisited. *British Journal of Sociology* 55 (2) 211-235.
- Windolf, P. (1995) Selection and Self-Selection at German Mass Universities. *Oxford Review of Education* 2 (1) 207-231.

Bijlage

Houdingen zijn niet direct observeerbaar, maar worden meetbaar gemaakt door de respondent uitspraken te laten beoordelen die de houding voorstellen. Deze uitspraken worden vervolgens gecombineerd tot schalen. Onderstaande tabel presenteert voor de verschillende databanken het aantal gebruikte items en de betrouwbaarheid per betrokken schaal. De specifieke items kunnen in de technische rapporten worden gevonden.

Tabel B.2 presenteert de concrete items die gebruikt worden voor schalen van de studentenenquête.

Tabel B.1 Gegevens over de constructie en betrouwbaarheid van de attitudeschalen in de databanken gebruikt in tabel 1

Schaal	Kenmerk	ISPO	ISPO	ISPO	TOR(DS)
		1991	1995	1999	2001
Etnocentrisme	Aantal items	7	7	7	5
	Chronbachs alfa	0,880	0,895	0,898	0,789
	Eigenwaarde	4,097	4,319	4,371	2,717
Utilitair individualisme	Aantal items	4	4	3	4
	Chronbachs alfa	0,748	0,771	0,698	0,707
	Eigenwaarde	2,289	2,398	1,877	2,164
Autoritarisme	Aantal items	5	5	4	4
	Chronbachs alfa	0,696	0,727	0,638	0,685
	Eigenwaarde	2,263	2,398	1,924	2,057
Politiek Machteloosheid/ cynisme	Aantal items	3	3	5	6
	Chronbachs alfa	0,683	0,653	0,796	0,908
	Eigenwaarde	1,837	2,007	2,780	4,077
Nieuwe breuklijn (metaschaal)	Aantal schalen	4	4	4	4
	Chronbachs alfa	0,719	0,749	0,695	0,688
	Eigenwaarde	2,199	2,306	2,094	2,084

Tabel B.2 Overzicht gebruikte items voor opmeting samenstellende houdingen nieuwe breuklijn

	Chronbachs alfa ^a	Eigenwaarde
<i>Etnocentrisme</i>	0,82	2,58
<ul style="list-style-type: none"> • Migranten zijn over het algemeen niet te vertrouwen. • De migranten dragen bij aan de welvaart van het land. • De gastarbeiders komen hier profiteren van onze sociale zekerheid. • De aanwezigheid van verschillende culturen verrijkt onze samenleving. 		
<i>Utilitair individualisme</i>	0,78	2,43
<ul style="list-style-type: none"> • De mensheid, onze naasten, solidariteit, ... wat een onzin allemaal, iedereen moet eerst voor zichzelf zorgen en zijn belangen verdedigen. • Omdat men altijd water bij de wijn moet doen als men met anderen omgaat, kan men beter niet te veel met anderen omgaan. • Wat telt zijn geld en macht, de rest zijn praatjes. • Het nastreven van je persoonlijk succes is belangrijker dan zorgen voor een goede verstandhouding met je medemensen. 		
<i>Autoritarisme</i>	0,68	2,06
<ul style="list-style-type: none"> • Gehoorzaamheid en respect voor het gezag zijn de twee belangrijkste deugden die kinderen moeten leren. • Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakkelingen. • We hebben behoefte aan sterke leiders die ons voorschrijven wat we moeten doen. • Als de mensen minder zouden praten en harder zouden werken, zou alles beter gaan. 		
<i>Antipolitieke houdingen</i>	0,87	3,94
<ul style="list-style-type: none"> • Het parlement is een machteloze praatbarak, je kunt het beter afschaffen. • Men moet de politiek gewoon afschaffen en het land laten besturen door wijze mensen. • Zonder politieke partijen zou het in ons land veel beter gaan. • Ik heb politiek niet nodig. • Politici zouden geen minister mogen worden. • Laat het land besturen door experts en specialisten, niet door politici. • Ik zou er geen bezwaar tegen hebben als ons land tijdelijk een dictatuur zou kennen om alle problemen op te lossen. 		

^a Chronbachs alfa en eigenwaarde weergegeven voor schaal 2005.

Figuur 2 presenteert de verandering van de etnocentrismescore over de leeftijd.

Figuur 2 Gemiddelde etnocentrismescore over de leeftijd (Bron: job-monitor, 2006; n=2438)

